

संस्कृत-संवादः

पाक्षिकं समाचारपत्रम्

संपादकीयकार्यालयः ए-२/३२, वजीराबाद मार्गः, भजनपुरा, देहली-११००५३, दूरभाषः ९३११०८६७५१

ई-मेल: sanskritsamvad@gmail.com वेबसाइट: www.sanskritsamvad.com मूल्यम्-रु. १०/-

क्र वर्षम्-११

क्र अंकः-०१ (२४१)

क्र १ जुलाईमासः २०२१तः १५ जुलाईमासः २०२१ पर्यन्तम्

क्र विक्रमसंवत्-२०७८

क्र सृष्टिसंवत्-१,९६,०८,५३,१२१

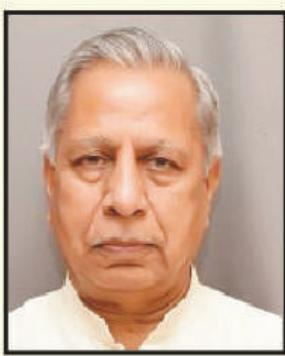
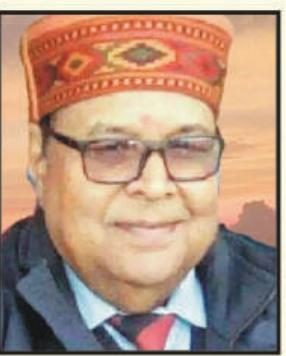
क्र पृष्ठम्-८

संस्कृतसंवाददिल्लीसंस्कृतपाठ्यक्रिकसमाचारपत्रस्य दशाव्दसंपूर्तिसमारोहः

अस्मिन् अवसरे 'राष्ट्रिय-उत्थाने संस्कृतपत्रकारितायाः भूमिकाम्' आधारीकृत्य अन्तर्जालीयसंगोष्ठ्याः आयोजनम्

नव-दिल्ली। संस्कृतसमाचारपत्रस्य 'संस्कृत-संवादस्य' दशवर्षाणां पूर्तिम् उद्दिश्य एका संगोष्ठी आयोजिता कार्यक्रमस्य आरम्भः डॉ शशिकान्तद्वारा मंगलाचरणेन कृतः। तदनु डॉ. अरविन्द तिवारी विषयम् उपस्थाप्य अद्यतनसंगोष्ठ्यां देशस्य शीर्षस्थितिषु उद्बोधनं

पत्र-पत्रिका: स्वयं महत्वं संस्थापयन्ति। तदनु महर्षिवाल्मीकिसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य कुलपतिः डॉ. श्रेयांशु द्विवेदी अवोचत् यत् अन्यभाषासु पत्रकारितानामा पीतपत्रकारिता क्रियते। तत्रैव संस्कृतपत्र-पत्रिका: अनेन दोषेण मुक्ताः। तेन संस्कृतसंवादस्य दशवर्षाणि पूर्णानि इति हर्ष

पद्मश्री-डॉ.रमाकान्तशुक्लः प्रो. राधाबल्भत्रिपाठी

पद्मश्री-अभिराजराजेन्द्रमिश्रः

प्रो. महावीरअग्रवालः

डॉ. श्रेयांशुद्विवेदी

डॉ. लालाशंकरगयावालः

संस्कृतजगतः मार्गं प्रशस्तीकरिष्यति। तेन प्रबन्धसंपादकस्य वेदप्रकाश शर्मणः संस्कृतसंवादस्य दशवर्षीयप्रकाशनयात्राविवरणं प्रस्तुतम्। श्रीमान् वेद प्रकाश शर्मा सर्वेषाम् अतिथीनां विद्वज्जनानां स्वागतं कुर्वन्नवोचत् यत् किञ्चित् अपि कठिनकार्यं गुरुणाम् आशीर्वदेन विना साफल्यं न प्राप्तुं शक्नोति। अद्यारभ्य दशवर्षपूर्वं पद्मश्रीः डॉ रमाकान्त शुक्लः प्रो. राधा बल्भ त्रिपाठी च अस्य पत्रस्य विमोचनम् अकुर्वाताम्। तदारभ्य प्रकाशनमिदं निर्वाधगत्या चल्यमानमस्ति। डॉ गयावालः संस्कृतविभागाध्यक्षा, रामेश्वरीकन्याराजकीयस्नातकोत्तरमहाविद्यालयः) संस्कृतपत्र-पत्रिकाणाम् ऐतिहासिकपृष्ठभूमि बहुसमृद्धाम् अवोचत्। तयोर्कं 1857तमे वर्षे साम्प्रतं यावत् प्रकाश्यमानसंस्कृत

विज्ञाय संस्कृतपत्रकारितामार्गः इतोऽपि प्रशस्तीभवेत्। ततश्च उत्तराखण्डसंस्कृतविद्यालयस्य पूर्वकुलपतिः साम्प्रतं पतञ्जलिविश्वविद्यालयस्य प्रतिकुलपतिः डॉ महावीर अग्रवालः अद्यतनसमये निष्पक्षपत्रकारितायाः अभावमुक्तवान् पत्र-पत्रिकासञ्चालकः स्वीयपारिवारिक पोषणराशिम् कर्तव्यत्वा प्रकाशनं करोति। तेन राज्यकन्द्रसर्वकारौ प्रति कटाक्षं कृत्वा उक्तं सर्वकारभाषाणाम् उनत्यै गुणगानं कुर्वन् न श्रमते। संस्कृतमपि तादृशी एव भाषा। सरकारेण संस्कृतपत्र-पत्रिकाभ्यः आर्थिकं प्रोत्साहनं दातव्यम्। पद्मश्रीः महामहोपाध्यायः प्रो. अभिराजराजेन्द्रमिश्रः पत्रकारितायाः इतिहासं सूक्ष्मतया विविच्य उक्तवान् यत् पत्रकारितायाः पत्रकारिताम् अरिरिज्ञपृष्ठविभिरुम्भास्मिन्

पतंजलियोगपीठे पूर्णोत्सवाहेन समाचरितः सप्तमः अन्तराष्ट्रिययोगदिवसः

योगधर्मः सर्वोपरि, व्यष्टिः समष्टिपर्यन्तं यात्रा योगः- स्वामी रामदेवः

हरिद्वारम् - तत्र अन्तराष्ट्रिययोगदिवसम् आलक्ष्य स्वामी रामदेवस्य आचार्यबालकृष्णास्य सन्निधौ पतञ्जलियोगपीठस्थितयोगभवनसभागरेण सह पूर्णविश्वः योगमयः जातः।

स्वामिना भाषितं यत् युगे योगधर्मः सर्वोपरि। योगधर्मः हि युगधर्मः, राष्ट्रधर्मः, सेवाधर्मः, मानवधर्मः, अध्यात्मधर्मः भागवतधर्मश्च वर्तते। योगे एव शारीरिक- मानसिक- सामाजिक- भावनात्मक- धार्मिक- आध्यात्मिक- समस्याः समाधीयन्ते। स्वामिना आह्वानं कृतं यत् केवलम्

एकस्मै दिनाय न अपितु प्रतिदिनं योगाय संकल्पनीयम्। तत्र आचार्य बालकृष्णेन कथितं वर्तमनि योगस्य उद्गमस्थलं पतञ्जलियोगपीठः, उद्गमपुरुषः स्वामी रामदेवः प्रख्यातः। योगद्वारा विविधव्याध्यः नश्यन्ति। स्वयंच व्रिधानमन्त्री अभाषयत् यत् योगः सामान्यजनतया सहैव चिकित्सकानां जीवनरक्षामपि कर्तुं महद्योगदानं भजते। आदरणीयप्रधानमन्त्रिणः प्रयासेन योगदिनं द्विशत्संख्यकेषु देशेषु समाचर्यते। आचार्येण उक्तं कोरोनाकालस्य विषमपरिस्थितयः दर्शितवत्यः यद्योगे कियती शक्तिः कियान् बलं तावद्वर्तते।

प्रातः सप्तवादनतः सार्धसप्तपर्यन्तं सरकारिनवाचाराणाम् अन्तर्गतं प्रार्थना, ग्रीवाचालनं, स्कंधसञ्चालनं, कटिसञ्चालनम्, उत्थाय च आसनानि यथा ताडासनं, वृक्षासनं, पादहस्तासनम्, अर्ध-चक्रासनं, त्रिकोणासनं च उपविश्य भद्रासनं, वज्रासनम्, अर्धोष्ट्रासनम्, उष्ट्रासनं, शशकासनम्,

शेषभागः तृतीयेषु

संस्कृतिकेन्द्रेण (यू.के.) सौगन्धिकसंस्कृतमिति सङ्गोष्ठी समायोजिता

लंदन। सांस्कृतिकोक्तस्तायाः संस्कृतिकेन्द्रं (यूके), नेहरुकेन्द्रं, (आईसीसीआर, लंदन), भारतीयविद्याभवनम् (लंदन) एतयोः सहयोगमाध्यमेन संस्कृतभाषायाः प्रासादिकां, महत्वं सौन्दर्यज्वेति विषये उत्कृष्टसंगोष्ठी समायोजिता।

'सौगन्धिकं संस्कृतम्' नामधेये कार्यक्रमैस्मिन् पद्मश्रीः-राष्ट्रपति-साहित्याकादमीपुरस्कारविजेतृभिः सह चतुर्णा महाद्वीपानां विद्वांसः, शोधर्थिनः उत्साहिनश्च आकाशगांगासदृशं सुशोभन्ते स्म।

कार्यक्रमः आकाशगुंटीवारस्य आह्वानेन प्रारभत। ततश्च सेंटेजेम्स-लंदन-विद्यालयस्य संस्कृतछात्रैः मन्त्रोच्चारः कृतः। नेहरुकेन्द्रस्य लेखक-निदेशकः अमीशत्रिपाठी स्वागतभाषणं चकार। शुभावसैस्मिन् भारतस्य माननीयसंस्कृतिमत्रिणः श्रीप्रह्लादसिंहपटेलस्य संदेशस्य वाचनं कृतम् वक्तृरूपेण समागताः डॉ. कला आचार्यः, प्रो. विरुपाक्ष वी.ज्हीवीपालः, पद्मश्रीः अभिराजराजेन्द्रमिश्रश्च स्ववक्तृव्येषु संस्कृतभाषायाः विविधायामानां ज्ञानप्रणाली एवज्ञच इंडोनेशियादेशो संस्कृतस्य उपस्थितिः, समकालीनप्रासादिकार्यविविधविषयाणां सविस्तरं चर्चा कृता। 'संस्कृतभाषा जनभाषा व्यावहारिकी च' विषये पद्मश्रीः चमूकृष्णशास्त्रिमहोदयः मुख्यवक्तृरूपेण संस्कृतभाषां कथं प्रत्येकं जनं वक्तुं परवर्तितो भूयादिति प्रेरयामास। डॉ. नंदकुमारेण सार्थककार्यक्रमस्य कृते आयोजकानां सराहना कृता। शेषभागः तृतीयेषु

श्रीभगवानदास-आदर्श-संस्कृतमहाविद्यालय- हरिद्वारे 'आषाढ़स्य प्रथमदिवसे' इति विषयमधिकृत्य 'अखिलभारतीय -विद्वद्गोष्याः आयोजनम्'

हरिद्वारम्। अद्य श्री भगवानदास-आदर्श-संस्कृत-महाविद्यालये हरिद्वारे महाकवि-कविकुलगुरु-कालिदासस्य मेघदूतमिति खण्डकाव्यस्य 'आषाढ़स्य प्रथमदिवसे' इति पंक्तिमधिकृत्य अखिलभारतीयसंस्कृतविद्वद्गोष्ठी अॉनलाईनमाध्यमेनायोजिता। महाकविकालिदासविचारचित्तमेघदूतखण्डकाव्यस्यारभ्यदिवसः आषाढ़मासस्य प्रथमदिवसो वर्तते इति विद्वत्सम्मतमतम्। अतः

तदनुकूलमेवास्य कार्यक्रमस्यायोजनमभवत्। मेघदूतस्य कीर्तिर्गीतकाव्यरूपेण वर्तते। काव्यमुमाधारीकृत्य बहवो शोध निबन्धाः सम्पन्ना जाता इदानीं यावत्। काव्येऽस्मिन् प्रकृते मनोरमचित्रणं मस्तीति निश्चप्रचम्। काव्यमिदमनेतैतिहसिकतथ्यमप्युद्घाटयति। कवित्र संघेन नायकस्य सन्देशं नायिकाम्प्रति प्रेषयितुमिच्छति। कविना तत्सर्वं सुन्दरसाहित्यरूपेण प्रस्तुतमस्ति। कार्यक्रमेऽस्मिन् पदम् श्री प्रो० रमाकान्तशुक्लमहोदयोः(नवदेहली) राष्ट्रपतिसम्मानितः प्रो० रहसविहारीद्विवेदीमहोदयोः (जबलपुरम्) राष्ट्रपतिसम्मानितः प्रो० वेदप्रकाश उपाध्यायमहोदयोः (चण्डीगढम्) अध्यक्षः प्रबन्ध समितेः श्रीभगवानदास- आदर्शसंस्कृतमहाविद्यालयस्य, प्रो० बनमालीविश्वालः निदेशकः केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः श्रीरघुनाथकीर्तिपरिसरः देवप्रयागम्, प्रो० सुकान्त सेनापतिः निदेशकः- मुक्तस्वाध्यायपीठम्, के.सं.वि.वि. नवदेहली, डॉ० नैनिहालगौतमः, सागरविश्वविद्यालयः मध्यप्रदेशः, डॉ० अरविन्द तिवारी, बागपतम्, उत्तरप्रदेशः, डॉ० राजेन्द्रत्रियाठी रसराजः प्रयागराजः; उत्तरप्रदेशः, डॉ० धर्मेन्द्र कुमारसिंहदेवः के.सं.वि.वि. सदाशिवपरिसरः जगन्नाथपुरी उडीसा, श्री योगेश विद्यार्थी, प्रान्तसंघटनमन्त्री संस्कृतभारती, हरिद्वारम्, डॉ० वेदव्रतः संस्कृतविभागः, गुरुकूलकाँगडीविश्वविद्यालयः हरिद्वारम्, प्रो० रंजु कुमारी, डॉ० देवराज जी, डॉ० निरञ्जन मिश्रः (महाविद्यालय

प्राचार्यः) डॉ० बी.के.सिंहदेवः, डॉ० रवीन्द्र कुमारः, डॉ० आश्मि श्रवण, डॉ० आलोक सेमवालः, डॉ० दीपक कोठारी, इत्यादयो भागं ग्रहीतवन्तः। एतदतिरिक्तमपि शतशः छात्राः संस्कृतप्रेमिणश्च गूगलमोटमाध्यमेन कार्यक्रमे भागं ग्रहीतवन्तः।

आर्यक्रमेऽस्मिन् महाविद्यालयस्य प्रबन्धसमितेरध्यक्षमहोदयः प्रो० वेदप्रकाश उपाध्यायमहोदयोः सर्वेषां विदुषामभिन्नदनं स्वागतं च व्याहरन्तः ऊर्चुर्यद्याषाढ़मासस्य प्रथमो दिवसो वर्तते। मेघदूतस्य पद्ये महाकविकालिदासः आषाढ़स्य प्रथमदिवसस्योल्लेखं कृतवान्। पंक्तिमिमामाधृत्य गोष्ठीयं प्रवर्तते। श्री योगेशविद्यार्थी समेषामुपस्थितानां विदुषां स्वागतं व्याहृतवान् वाचिकरूपेण। उक्तवान् च सौभाग्यमिदमस्माकं यदुत्तराखण्डे श्रीभगवानदास आदर्शसंस्कृतमहाविद्यालये हरिद्वारे सुन्दरकार्यक्रमस्यास्यायोजनं भवति। एतादृशेन कार्यक्रमेण नूनमेव संस्कृतस्य प्रचारे प्रसारे च लाभो भविष्यति। पदम् श्री-राष्ट्रपतिसम्मानितः प्रो० रमाकान्तशुक्लमहोदयो मेघदूतस्य वैशिष्ट्यमुपस्थापयन् आषाढ़स्य प्रथमदिवसे इति विषयमधिकृत्य सर्वाणां समस्यानां तर्कपूर्णसमाधानं कृतवान्। अस्य प्रवाहमयी सरसा च भाषा समेषामाहलादनं कृतवती। राष्ट्रपतिसम्मानितः प्रो० रहसविहारीद्विवेदीमहोदयो मेघदूतस्य तादृशतथ्यमुद्घाटितवान् यस्योद्घाटनं व्याख्याग्रथेषु नावलोक्यते। आषाढ़स्य महत्वं तत्प्रतिपादनं च साहित्यशैल्यामनेन प्रस्तुतम्। येन सर्वे सहदयोः प्रसन्नाः संजाताः। प्रो० बनमालीविश्वालमहोदयः स्वकवितया लोकानामनुरंजनं कृतवान्। प्रयागात् प्रो० राजेन्द्रत्रियाठीरसराजः स्वालौकिकप्रतिभया सरसभाषया मेघदूतस्य पौराणिकतथ्यमुद्घाटयन् पदमपुराणस्य गाथामुपस्थापितवान्। प्रो० नौनिहालगौतमः प्रो० धर्मेन्द्रकुमारसिंहदेवश्च वैद्यूष्यपूर्णशोधप्रबन्धमुपस्थापितवान्। डॉ० वेदव्रतः मेघदूतस्य पद्यानां कृत्वन् स्वकीयया कवितया लोकानां मनोरंजनं कृतवान्। डॉ० अरविन्दतिवारी स्वशोधपूर्णभाषणेन विषयरहस्यमुद्घाटितवान्।

अन्ते महाविद्यालयस्य प्रबन्धसमितेरध्यक्षमहोदयः समेषां वक्तृणां कथनसारांशमुपस्थापितवान्। समेषां च पुनरभिन्नदनं स्वागतं च कृतवान्। महाविद्यालयस्य प्राचार्यः डॉ० निरञ्जनमिश्रः समेषां धन्यवादं ज्ञापितवान्। कार्यक्रमस्यास्य सुष्ठुसंचालनं डॉ० बी.के.सिंहदेवः, डॉ० रवीन्द्रकुमारश्च संयुक्तरूपेण कृतवान्। शान्तिमन्त्रेण कार्यक्रमस्यास्य समाप्तिरभवत्॥

डॉ० निरञ्जन मिश्रः

'छत्रपतिशिवाजीमहाराजस्य शासनकाले संस्कृतस्य स्थितिम्' आलक्ष्य गोष्ठी आयोजिता

संस्कृतभारत्या: पश्चिमोत्तरक्षेत्रेण ब्रजमंडलद्वारा संगोष्ठी इयं समायोजिता। श्रवणकुमारद्वारा गीतं दनु मेरठप्रान्तस्य सङ्घटनमन्त्री नरेन्द्र भागीरथी ध्येयमन्त्रं पठिल्ला समेषाम् अतिथीनां परिचयपुरस्सं

स्वागतमकरोत् भूमिकाबोधने कार्यक्रमसंयोजकः प्रो. प्रेमचंद शास्त्री छत्रपतिशिवाजीमहाराजद्वारा स्थापितः हिंदूसाम्राज्योत्पवकार्यक्रमः अस्मान् में भारतस्य प्राचीनसंस्कृते: उच्चप्रम्पराणां स्मरणं कारयतिस चौध रीचरणसिंहविश्वविद्यालये राजनीतिप्रवक्ता पवन कुमारः अभाषत् यत् देशः पूर्वं पञ्चशतवर्षेभ्यः वैदेशिकैः आक्रान्तैः ग्रस्तः आसीत् परन्तु शिवाजी स्वराजस्य आधारेण स्वीयगज्यस्य आधारं संस्थाप्य हिंदूशासनं स्थापितवान्।

ब्रजमंडलात् राष्ट्रियस्वयंसेवकः बौद्धिक वर्गप्रमुखः श्रीमान् सुशील कुमारः छत्रपतिशिवाजीमहाराजस्य जीवनं वीरतापूर्ण कष्टेन युतं चासीत् तस्य ऐतिहासिकभूमिकां प्रति प्रकाशं क्षिपनुक्तवान् यत् हिंदूसमाजस्य स्वाभिमानं जागरितु कार्यम् अकरोत्।

प्रथमपुटस्य शेषभागः संस्कृतिकेंद्रं (यूके) द्वारा...

सुशीलरापटवारः, आचार्यदुग्गिप्रसादपेखरेलः और यूकेनिवासी डॉ. सुहासमहेशः, दक्षिण-अफ्रीकानिवासीनी श्रीमती शिवा राजीवश्रीवास्तवः, यूएसएतः कुशाग्र-अनिकेतः, युवराजः भट्टाराई, डॉ. श्रीनाथधरद्विवेदी, डॉ. एम्. सुदर्शनचिपलुनकरश्च कवितापाठ-स्वलेखनादीनां प्रस्तुतिं कृतवन्तः। भारतदेशतः डॉ. धनंजयमिश्रा, डॉ. राजकुमारमिश्रा, डॉ. अरविन्दकुमारतिवारी, डॉ. रामकृष्णपेजाथया, प्रो. खुरीगायत्रीमुलीकृष्णा, प्रो. सतीशकुमारकूरः और डॉ. तुलसीदासपरौहा, अबीरलालगंगोपाध्यायः अनीशराघवनश्च कार्यक्रमे सहभागितां कृतवन्तः।

कार्यक्रमस्य संचालनं संस्कृतकेंद्रस्य संस्थापकः रागसुधाविंजामुरी कृतवान् राधिकाजोशी तकनीकी-सहयोगं दत्तवती।

उत्तरप्रदेशस्य इतिहासे गोधूमस्य सर्वतोऽधिकं क्रयणम्

लखनऊ। योगिसर्वकारेण गोधूमक्रयणे सर्वतः दीर्घकीर्तिमानं संस्थापितम्। चतुर्वर्षेषु राज्यसर्वकारेण त्रयस्त्रिंशलक्षाधिककृषकैः 162.71लक्षमीट्रिकटनपरिमितगोधूमस्य क्रयणं कृतम्। अस्मिन् वर्षे अप्रैलमासारभ्ये आरब्दे क्रयणे राज्यसर्वकारेण विशिष्टा उपलब्धिः प्राप्ता। आहत्य 1288461सङ्ख्यकैः कृषकैः 56. 25लक्षमीट्रिकटनपरिमितगोधूमस्य क्रयणं कृतम्। कृषकेभ्यः 10019.56कोटिरूप्यकाणि प्रदत्तानि। यद् अखिलेशसर्वकारे 2016-17तमे वर्षे 7.97लक्षमीट्रिकटनपरिमितक्रयणस्य अपेक्षया अष्टगुणितोऽधिकम् अस्ति।

राज्यसर्वकारस्य विवरणानुसारं 2017-18तमे रबीविपणवर्षे 800646सङ्ख्यकैः कृषकैः 36.99लक्षमीट्रिकटनपरिमितगोधूमस्य क्रयणं कृतम्। 2018-19तमे वर्षे 52.92लक्षपरिमितं क्रीत्वा 11.27195सङ्ख्यकेभ्यः कृषकेभ्यः प्रदत्तम्। 2019-20तमे वर्षे 37.04लक्षमीट्रिकटनपरिमितम् अपि च 2020-21तमे वर्षे 35.76लक्षमीट्रिकटनपरिमितगोधूमस्य क्रयणम् अभवत्। तत्रैव समाजवादीदलस्य सर्वकारे 2015-16तमे वर्षे 403141सङ्ख्यकैः कृषकैः 22.67लक्षमीट्रिकटनपरिमितस्य गोधूमस्य क्रयणम् अभवत्। 2016-17तमे वर्षे केवल 7.97लक्षमीट्रिकटनपरिमितगोधूमस्य क्रयणम् अभवत्। 2013-14तमे वर्षे सर्वतोन्यूनस्य केवल 6. 83लक्षमीट्रिकटनपरिमितस्य च गोधूमस्य क्रयणम् अभवत्।

चतुर्वर्षेषु कृषकेभ्यः तेषाम् एकैकस्य कणस्य भुक्तिं कुर्वता राज्यसर्वकारेण 2017-18तमे वर्षे 6011.15कोटिमितानि, 2018-19तमे वर्षे 9231.99कोटिमितानि, 2019-20तमे वर्षे 6889.15कोटिमितानि, 2020-21तमे वर्षे 6885.16कोटिमितानि रूप्यकाणि प्रदत्तानि। परज्च अखिलेशसर्वकारे 2012-13तमे वर्षे 6504.45कोटिमितानि, 2013-14तमे वर्षे 921. 96कोटिमितानि, 2014-15तमे वर्षे 879.23कोटिमितानि, 2015-16तमे वर्षे 3287.26कोटिमितानि 2016-17तमे वर्षे 1215.77 कोटिमितानि रूप्यकाणि कृषकेभ्यः प्रदत्तानि।

धानक्रयणे अपि गतसर्वकाराः मीलपरिमितं दूरीकृताः

धान्यक्रयणे अपि गतसर्वकाराणाम् अपेक्षया योगिसर

योगे निहितम् अनुशासनम् - डॉ. श्रेयांशुद्विवेदी

कैथलम्। अन्ता राष्ट्रिययोगदिवसम् महर्षिवाल्मीकि संस्कृतविश्वविद्यालये, कैथले आयोजितः। तत्र विश्वविद्यालयस्य अस्य कुलपतिः डॉ. श्रेयांशुद्विवेदी कुलसचिव प्रो. यशवीर सिंहश्च उपस्थितौ। कुलपतिना योगविषये अध्यक्षीयोद्बोधनेन सर्वेषां मार्गदर्शनं कृतम्। योगे आरोग्यं स्वास्थ्यं च निहितं वर्तते। 'योगः कर्मस कौशलम्' तथा 'लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु' इत्यादिवाक्यानि जीवने अवश्यं समाचरणीयानि। अवसरेस्मिन् विश्वविद्यालयस्य छात्राः कर्मचारिणश्च नवाचाराणाम् अभ्यासम्

उपलक्ष्य संगीतमयवोगस्य प्रस्तुतिः दत्ता। आचार्यकक्षीयः विक्रमः जलनेति सुनेति च प्रदर्शितवान्। अंजलिः कोमला च विभिन्नयोगासनं अकुर्वाताम्। अवसरे लघुबाला: अपि योगप्रदर्शनस्य सुन्दरप्रस्तुतिं दर्शितवत्तः। कार्यक्रमस्य के समाप्ते कुलसचिवः प्रो. यशवीर सिंहः योगविषये उक्ता सर्वस्यापि धन्यवादज्ञापनम् अकरोत्। कार्यक्रमे मञ्चसंचालनं विश्वविद्यालयस्य योगिभागस्य आचार्यः डॉ. देवेन्द्रः अकरोत् तत्र विश्वविद्यालयस्य आचार्याः, अधिकारीगणः, कर्मचारिणश्च उपस्थिताः आसन्।

देहली-गाजियाबाद-मेरठस्य आरआरटीएसपथे भविष्यन्ति चतुर्विंशतिस्थानकानि'

मेरठ-गाजियाबाद-देहली तीव्ररेलयानपरियोजनायाः दीर्घता 82. 15किलोमीटरपरिमिता अस्ति। मेरठे आरआरटीएसपथे स्थानीयपरिवहनसेवा: अपि प्राप्त्यन्ते। एतन्ननिमित्तं 21किलोमीटरमितस्य दूरतायां त्रयोदशस्थानकानि निर्मास्यन्ते।

देहली-गाजियाबाद-मेरठस्य आरआरटीएसपथे द्रेडिपोस्थानकाभ्यां सह चतुर्विंशतिस्थानकानि भविष्यन्ति। अस्मिन् सरायकालेखां, न्यू-अशोकनगरम्, आनन्दविहारः, साहिबाबादं, गाजियाबादं, गुलधरः, दुहाई, दुहाईडिपो, मुरादनगरं, मोदीनगरं (दक्षिणम्), मोदीनगरम् (उत्तरम्), मेरठं (दक्षिणम्), परतापुरं, रिठानी, शताब्दीनगरं, ब्रह्मपुरी, मेरठसंट्रल, धैंसाली, बेगमपुल, एमईएसकॉलोनी, दौरलीमेट्रो, मेरठम् (उत्तरम्), मोदीपुरं, मोदीपुरमडिपो च सम्मिलिताः सन्ति।

वायस्थानकैः, रेल्वेस्थानकैः, आईएसबीटी-मेट्रोखेत्येभ्यां सह योक्ष्यते आरआरटीएसस्थानकानि

आरआरटीएसस्थानकेभ्यः वायुस्थानकं, रेल्वेस्थानकं, अन्ता राज्यीयबसस्थानकं, देहलीमेट्रोस्थानकानि च सदूशपरिवहनानां विभिन्नसाधनैः योक्ष्यन्ते। अनेन यात्रिभ्यः एकस्मात् स्थानकात् अपरस्मिन् स्थाने गन्तुं सुविधा प्राप्त्यते। प्रथमचक्रे सर्वाणि त्रिपथानि सरायकालेखामध्ये प्राप्त्यन्ते। ततः अन्तः सञ्चालितं भविष्यति, येन यात्रिभ्यः विनारेलयानस्य परिवर्तनं एकतः

प्रथमपुरस्य शेषभागः

पतंजलियोगपीठे पूर्णोत्साहेन समाचरितः.....

उत्तानपण्डूकासनं, वक्रासनं, उदरस्य बलेन शयित्वा मकरासनं, भुजड्गासनं, शलभासनं च। पृष्ठबलेन सेतुबन्धासनं, उत्तानपादासनम्, अर्धहलासनं, पवनमुक्तासनं, शवासनं च कृत्वा प्रदर्शितम् तत्र कपालभातिः, अनुलोम-विलोमः, शीतली भ्रामी चेत्यादियोगासन-प्राणायामानाम् अभ्यासः ध्यानं, संकल्पश्च कारिताः शान्तिपाठेन सह योगसत्रिमिदं सम्पन्नम्। अस्मिन् अवसरे पतञ्जलियोगसूत्राधारितम् एकं वेबसाइट लोकार्पणम् आचार्यस्य कर-कमलद्वारा जातम्। तन्माध्यमेन पञ्चभाषासु यथा- हिन्द्यां, संस्कृते, जर्मन, फ्रैंच, अंग्ले च योगसूत्रम् उपलप्यते। तत्र स्वामिनः विदेहदेवस्य महत्पूर्णं योगदानम् अवर्तता।

पूज्येन स्वामिना पूज्या साध्वी देवप्रिया, डॉ. जयदीप आर्यः, भाई राकेश कुमारः, सर्वे राज्यप्रभारिणः, युवप्रभारी, सामाजिकमाध्यमप्रभारी, सप्तसङ्गठनानां प्रभारिणः, रामाशीषः, भाई सचिनः, भाई विनोदः चेत्यादीनां सङ्घटने पूर्णपुरुषार्थाय अभिनन्दनं कृतम्। ततः पूर्वं पूज्य स्वामी, आचार्यः बालकृष्णश्च पतञ्जलियोगपीठपरिवारेण सह सम्पृक्तानां लक्षणः भ्रातुभगिनीनां पक्षतः सम्पूर्णदेशवासिभ्यः सप्तमस्य अन्ताराष्ट्रिययोगदिवसस्य शुभकामना: प्रेषयन्तौ सर्वेषां सुस्वास्थ्याय प्रार्थनाम् अकुर्वाताम्।

मैसूरुः विश्वस्ते विश्रुतायाः सुधर्मा इति संस्कृतवार्तापत्रिकायाः सम्पादकः पद्मप्रस्तिविभूषितः श्रीमान् के. वि. सम्पत्कुमारः (चतुर्षिट्वर्षीयः) अद्य अपराहणे स्वकार्यालये सुरभारतीसेवारतः एव हृदयाधारेन दिवड़गतः। विश्वस्य एकैव संस्कृतदिनपत्रिका सुधर्मा। पञ्चविंशतिवर्षेभ्यः पत्रिकामिमां सम्पादयन् संस्कृतक्षेत्रे अभूतपूर्वं से वाम् अकार्षित् अयं महोदयः। अखिलभारतीयसंस्कृतपत्रकारसंघस्य अध्यक्षः, पद्मश्री डॉ रमाकांतं शुक्लः, संस्कृत- संवादस्य प्रबन्धक वेद प्रकाश शार्मा, अन्याभिष्ठच संस्कृतसम्बद्धसंस्थाभिः अवसरेस्मिन् शोकः प्रकटीकृतः। संस्कृतसमाराधकाय दीव्यात्मने अमुषै सादरं श्रद्धाब्रजलिः।

संस्कृतं पठितुं मिसकॉलद्वारा पञ्जीयनं समाप्त्यते

लखनऊ - उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानद्वारा संस्कृतभाषां समुन्नेतुं प्रारब्धः कश्चन नूतनः प्रकल्पः। यदि भवन्तः देवभाषां संस्कृतं

वक्तुं, पठितुं च इच्छन्ति चेत्प्रवक्तुते सुखदं वृत्तमिदं यत् गृहे उपविश्य एव मिसकॉलद्वारा निशुल्कं प्रशिक्षणाय पञ्जीयनं कर्तुमहन्ति। आगामिशुक्रवासरतः पञ्जीयनम् आरप्स्यते। देवभाषासंस्कृतं प्रति अनुरागवर्धनाय संस्कृतं पठितुमिच्छुकेभ्यः अवसरं दातुम् उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थानपक्षतः एष नवव्यवस्था आरब्धा। यत्र चिकित्सकः, अभियन्ताः, व्यवसायिः, विद्यार्थिः, वृत्तिवत्तः ये केचन प्रशिक्षणे सहभागितां कर्तुमहन्ति। पञ्चदशदिनात्मके पाठ्यक्रमे 9522340003 इत्यनया दूरभाषसंख्या मिसकॉलमाध्यमेन भवत्सकाशे ओटीपी आयास्यति पुनः गूगल फार्म भरणीयं भविष्यति। तत्र व्यवसायेन सह पठनसमयं समेत्य अन्यद्विवरणं पूर्णीयं भविष्यति। सर्वेभ्यः व्यवसायानुरूपं समूहशः प्रशिक्षणं दास्यते। प्रारम्भे पञ्चदशदिनेषु संस्कृतभाषणस्य परिचयात्मकः पाठ्यक्रमः भविष्यति। प्रशिक्षणमिदं पूर्णतया निशुल्कं भविष्यति।

ज्योतिषाचार्यस्य डॉ. नवीनशर्मणः फेसबुकपृष्ठः वशीकृतः

फेसबुक-इत्यस्य प्रबन्धव्यवस्थायां अत्यधिकाः न्यूनताः अतः भारतसर्वकारोपि खिन्ना वर्तते किञ्चित् कालपूर्वं फेसबुक प्रतिबन्धिता भविष्यति इति सूचना अपि सर्वैः श्रुता

सन्दर्भेस्मिन् प्रतिष्ठितस्य ज्योतिर्विदिः डॉ. नवीनशर्मणः फेसबुकपृष्ठं अप्रैलमासस्य २० दिनांके केनचित् अज्ञातव्यक्तिना हैकृता। अनन्तरम् अप्रैलमासस्य २७ दिनांकरभ्य हैकर प्रतिदिनम् अश्लीलचित्राणि स्टोरीमध्ये प्रेषयन् वर्तते। ज्योतिषाचार्यैण डॉ. नवीनशर्मणा हरियाणाराज्यस्य कैथलजनपदस्य एसपी-महोदयस्य पाश्वे एकाईआरपंजीकृता। तेनोक्तं यत् एस्टोलाजर डॉ. नवीनशर्मा नामा तस्य फेसबुकपृष्ठं वर्तते। एतस्मिन् प्रायशः साधैकलक्षम् फालोवर्स वर्तते। एतस्मिन् फे सबुकपृष्ठे आधात्मिकं भारतीयसंस्कृते श्च सामग्री प्रेष्यते फेसबुकपृष्ठमिदं वर्तमानकाले हैकर इत्यस्य नियन्त्रणे वर्तते। डॉ. नवीनशर्मणा आरोपः कृतः यत् अस्या: समस्यायाः निवारणार्थं फेसबुकपृष्ठस्य च पुनः स्वामित्वं प्राप्तुं तेन वारम्बारं फेसबुकगणः फेसबुक-अधीक्षकश्च सूचितः परन्तु अद्यावधिः पर्यन्तं कोपि अनुकूलः परिणामः न लब्धः। तत्र प्रबन्धव्यवस्थायां कोपि न श्रूणोति। न च तैः कश्चित् प्रत्युतं प्रेषितम् डॉ. शर्मणा उक्तं यत् तस्य पृष्ठे तस्यैव भावचित्रं तस्यैव व्यक्तिगतविवरणं ईमेलसंख्या वेबसाईट च वर्तते तथापि फेसबुक समस्या-समाधानार्थं किमपि न करोति। शीर्षप्रमेव फेसबुकस्य कृते अधिवक्तृणा लीगल सूचना अपि प्रेषयिष्यते।

पाठकानां कृते सूचना

कृपया संस्कृत-संवादः पाक्षिकवार्तापत्रस्य ग्राहकत्वं स्वीकर्तुम् आजीवनं सदस्यताशुल्कः- रु. २५००/-, पञ्चवार्षिकशुल्कः रु. ११००/- (संस्थादीनां कृते)

द्विवार्षिकशुल्कः रु. ४८०/- (व्यक्तीनां कृते)

मनिअॉर्डरः, चैकः, ड्राफ्टः, इत्यनेन 'संस्कृत-संवाद'

इतिनामः सम्पादकाचार्यालये प्रेषयेयुः। अथवा अस्यां

वित्तकोषसंख्यायां (A/C) शुल्कराशिः प्रेषयितुं

शक्यते। वित्तकोषविवरणम्

Sanskrit samvad,

Current A/C No. 224902000000142,
Indian Overseas Bank, Yamuna Vihar,
Delhi-110053
IFC Code- IOBA0002249

सम्पादकीयम्

समानिता: सुजनाः!

सादरं नमोनमः।

सहर्षिमदभिसूच्यते यदस्य संस्कृतसंवादस्य दशवर्षणि पूर्णानि। अयमकं भवद्भ्यः सोल्लासमर्प्यते। संस्कृतसंवादस्य इयं यात्रा ०१जुलाई २०११ इति खिटाब्दे आचार्यवर्याणां भवतां पद्मश्रीरामाकान्तशुक्लमहोदयानां कविवर्याणां प्रो. राधाबल्लभत्रिपाठिनां प्रेरणया प्रारब्धा आसीत मध्ये महान् सहयोगो भवतामहर्मिशमलभ्यत मयेति अस्य प्रकाशने इति संस्मरन्ती अतीवानन्दमनुभवामि। सुखस्य वार्ता इयमस्ति यदस्य पाठकाः देशे देशान्तरे विद्यमाना अनुदिनं संस्कृतभाषाया ध्वजमुत्तोलयन्ति। संस्कृतपत्रकारिताक्षेत्रे अस्य पाठ्यकपत्रस्य योगदानमविस्मरणीयमस्ति। देशस्य विदेशस्य मुख्यवार्ता: कवीनां कविता लेखकानां लेखा इति इमं संवादं समलंकुर्वन्ति। दशाब्दसम्पूर्वावसरे अहं भवतः सर्वान् गुरुन् विदुषः सहयोगिनः प्रणमन्ती स्मरामि हृदि भावयामि च।

विजानन्ति भवन्तो यत् संस्कृतपत्रप्रकाशनमस्मिन् समये यद्यपि दुष्करं प्रतिभाति, किन्तु स्वल्पेन भवतां सौजन्येन एतत्कार्यं सुकरं भवति। विगतवर्षयोरस्य संस्कृतसंवादस्य पाठकानां संख्या भूयसी जाता, अहमभिलषामि यत् समयेनास्य प्रकाशानं शुद्धं सामाधिकं सुरभारतीसमुन्यनपरं धर्मानुरूपं भवेत् अतो भवन्त एव प्रार्थये यदस्य सार्वत्रिकप्रसाराय सार्वभौमिकविकासाय सर्वजनसौलभ्याय च निरन्तरमस्मान् निस्सम्बद्धे प्रेयन्तु। अहन्तु वाञ्छामि यदयं संवादः संस्कृतजगतिः महतीं ख्यातिं लभताम्, अनुपक्षं देशस्य सेवां कुरुतां चेति।

अन्ते भगवन्तं शिवं वन्दमाना अस्य संस्कृतसंवादस्य प्रचाराय प्रसाराय सहयोगाय च परमोपकारिणो भवतो नौमि।

अमरवाणी विजयताम्

भवदीया
सम्पादिका

वेदामृतम्

स वा विश्वचर्षणिर्वद्भरस्तु तरुता।

विप्रेभिरस्तु सनितां ॥१॥

अर्थ-जो मनुष्यों को सब दुःखरूपी सागर से पार करने और युद्ध में विजय देनेवाले विद्वान् हैं, वही अच्छे विद्वानों के समागम से सेना का अधिपति होने योग्य है ॥१॥

जराबोध तद्विविड़ि विशेषिशो यज्ञियाय। स्तोमं रुद्राय द्वारीकम् ॥१०॥

अर्थ-इस मन्त्र में पर्णोपमालार है। यद्विविद्या के जाननेवाले के गुणों को श्रवण किये विना इस का ज्ञान नहीं होता और जो प्रजा के सुख के लिए अति तीक्ष्ण स्वभाववाले शत्रुओं के बल के नाश करनेहारे भूत्यों को अच्छी प्रकार शिक्षित करता है वही प्रजापाल में योग्य होता है ॥१०॥

अब अगले मन्त्र में भौतिक अग्नि के गुण प्रकाशित किये हैं-

स नो महां अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः।

धिये वाजाय हिन्तु ॥११॥

अर्थ-जो सब प्रकार श्रेष्ठ किसी के छिन्न-भिन्न करने में नहीं आता, सबका आधार, सब आनन्द का देनेवाला वा विज्ञानसमूह परमेश्वर है और जिसने महागुणयुक्त भौतिक अग्नि रचा है, वही उत्तम कर्म वा शुद्ध विज्ञान में हम लोगों को सदा प्रेरणा करे ॥११॥

फिर वह कैसा है, इसका उपदेश अगले मन्त्र में किया है-

स रेवाँइव विश्पतिदैव्यः केतुः शृणोतु नः।

उक्त्यैरग्निर्वद्भूम्बानुः ॥१२॥

अर्थ-इस मन्त्र में उपमालड़कार है। जैसे पूर्ण धनवाला विद्वान् मनुष्य धन भोगने योग्य पदार्थों से सब मनुष्यों को सुख संयुक्त करता और सब की वार्ताओं को सुनता है, वैसे ही जगदीश्वर सबकी हुई स्तुति को सुनकर उनको सुखसंयुक्त करता है ॥१२॥

अब अगले मन्त्र में सबका अवश्य सत्कार करना है, इस बात का प्रकाश किया है-

लोके यः प्रथते गिरा मधुरया सद्भावभव्यश्रिया
लोकानां हृदयं सदैव हरते यस्सिद्धकाव्यश्रिया ।
सम्पन्नो विभवेन यस्सुमनसा पत्न्या च राजश्रिया
सोऽयं भात्यधुनाऽभिराजसुकर्विद्वद्वत्सु पद्मश्रिया ॥

संस्कृतसाहित्ये सन्ति अनेके स्वदलप्रचारिताः स्वदलमात्रप्रथिताः कवयो महाकवयश्च । येवां कवित्वं सरस्वत्या: संस्कारयोगप्रसूतया प्रतिभया न प्रकाशते प्रत्युत सायासेन अभ्यासादिसाधनेनैव । अभ्यासामात्रेद्भवा प्रतिभा अन्या संस्कारसङ्गमा प्रतिभा चान्तित विन्दन्ति काव्यान्तारस्वादसुखानुभवसाक्षिकाः। संस्कारवशोद्भवा प्रतिभा इदानीं केवले तस्मिन् भवति अभिराजजेन्द्रमित्र एव विलोक्यते, अन्येषु तु सायासिको प्रतिपैव। वस्तुतो यथापरम्परं सारस्वत्या धरायामकं एव कविर्भवति, अन्ये तु तक्तालजीविनः प्रायेण कवीत्यतारो भवन्ति।

साम्प्रतिकं संस्कृतकविसमाजं वीक्ष्य मनो भृशं दुःख्यति, यदत्र अनेके प्रतिभारिणाः कविमयाः कीर्तिं प्राप्नु खदल निर्मानो दरीदृश्यते, ते च 'अहो रूपमहो ध्वनिः' इतिन्यायेन परस्परं प्रशंसन्त आत्ममुम्भ श्च भवन्तो दृश्यते । किन्तु जनानां स कीर्तिरिक्व का? या अचिरस्थायिनी भवेत् या स्वसंबद्धं जनं न जीवयेत् । अहन्तु प्रायेण सर्वान् सामयिकान् कवीन् ध्यायेन पापठेत् किन्तु यादृशं भाववैभवं यादृशं च भाषाशुद्धताजन्यचमत्करप्राज्यसाप्राज्यम् अध्यभिराजजेन्द्रमित्रकाव्यम् अनुबोध्यै तत्सदृश्यलेशोऽपि अन्यत्र अरण्यसोधर्मस्तिमिव मन्ये। स्युहयन्तु बहवः स्वार्थलोलुपा दलबद्धेभ्यः कविमन्येभ्यः तेभ्यः, किन्तु अहं स्युहयामि अभिराजजेन्द्रमित्रं तदीयसारस्वतोन्तवैभवसाक्षात्कारेण । अभिराजः तादृशो रचनाकारः, यो हि प्राचीनपरम्परापरिपोषे सदैव उद्यतो वर्तते अभिराजकाव्ये भारतीयस्वरो भारतीयचेतना भारतीयमूल्यं परम्परापरिपोषे युगानुरूपे नवाविष्कारश्च प्रतिपदमनुस्यूतं वरीवृत्तिः। अभिराजोऽहर्निंशं सारस्वतसेवायां समयाकुर्वन् विजुलयति सारस्वतोद्यानम् । 'नाहि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते' इतिधिया अभिराजीयगुणाः काव्यस्य वास्तवमूल्यवैरुजनेषु स्वत एव प्रचरन्ति, यत्परिणामतः केचन सहदयाः समये समये अभिराजगुणेभ्यः प्रभाविताः स्वविचारं विविध शैल्या कवित्वं प्रशंसापत्रलेखनेन कवित्वं श्लोकादिमध्यमेन वा प्रकटयन्ति । मयाऽपि अभिराजस्य साहित्यं निस्वार्थभावेन विषयीकृत्य दशप्रायाणि शोधपत्रापि विविधाश्च तत्प्रस्तिपत्रा भावकविता व्यलेखिष्यत। इदानीं मम मित्रं डॉ. अरविन्दकुमारतिवारी 'अभिराजचरितम्' इति नामकं महाकाव्यं प्राण्यत् । अरविन्दद्वारा 'अभिराजचरितम्' इति महाकाव्यप्रणयनं मन्ये संस्कृतवाङ्मये काचिदपूर्वैव घटना । यतोहि कस्यचित् कवेः तज्जीवनावध विवेक कोऽपि अपरः कविः तस्मिन् अस्थ्या महाकाव्यं सृजेदिति एतादृशी घटना मन्ये संस्कृतवाङ्मये कदाचिदितःपूर्व घटिता न स्यात् । प्रयेण कोऽपि कविः कमपि स्वकालीनं गुणविशिष्टं समाजादर्शं जनं नायकीकृत्य विविधखण्डकाव्यमहाकाव्यादिप्रबन्धैः कवते, किन्तु स्वयुगीनः कविः स्वयुगीनं कविं बहुदूरकथानिवाहबन्धनेन महाकाव्येन कवेत, इति न श्रुतम् !, किन्तु मम मित्रमणिना अरविन्दकुमारतिवारिणा तद् अजातकार्यं विधाय मन्ये वीरायितमेव । वस्तुतोऽत्र अभिराजस्य लेखीयमत्करकारणम् । येन सर्वे प्रभावित भूत्वा निजशयं प्रकटयन्त्येव । भगवती सरस्वती अरविन्दकुमारतिवारिणा 'अभिराजचरितम्' इति संज्ञम् अष्टसात्मकं महाकाव्यं व्यलेखयदिति प्रमोदस्य विषयः संस्कृतजगतः । अरविन्दकुमारतिवारी इदानीं स्वयोग्यतया अनवरतसारस्वतसपर्यया च

'मायारूपी राम को सब कोई ध्यावै।'

'अलख आदि अनादि है सो दादू गावै।'

अर्थात् - 'मायाशब्दित्वं रामं ध्यायन्ति सकला जनाः। अलख्योऽनादिरादियोः दादू गायति तं प्रभुम्।' अत एव मंगलपद्मेऽपि श्री दादू निरजनं रामं ब्रह्मापरपर्याय नमस्करेति श्वदानुमो नमो निरजनम् इति कथयन् अन्यत्रापि बहुत्र पदभागे एतादृशमेव तत्त्वमाराध्यत्वेन प्रतिपादयति । तद्यथा

"ऐसा तत्त्व अनुपम भाई । मरै न जीवै काल न खाई ॥

पावक जैर न मार राई । काटा कटेनटारा टरई ॥ 111

अखर खिरै न लागै काई । शीत धाम जल ढूब न जाई ॥ 211

माटी मिटै न गगन बिलाई । अघट एकरस रहा समाई ॥13॥

ऐसा तत्त्व अनुपम कहिए। सो गहि दादू काहू न रहिए॥14॥"

ब्रह्माभिन्दस्य निरञ्जनस्य रामस्यैतादृशमेव रूपं वेदान्तेष्वपि

प्रतिपादितम्। यथा - 'यत्तदेश्यमग्रामोत्रमवर्णमचक्षुःत्रोत्रं तदपाणिपादम्' इत्यादि। अपि च ।

'न जायते प्रियते वा विपश्चिनायां कुतश्चिन्न बधूव कश्चित्।

मङ्गलवाक्

राजकुमारमित्रः 'कुमारः'
सहायकाचार्यः, साहित्यविभागः,
हरियाणासंस्कृतविद्यापीठम् ।

विद्वत्सु प्रथतेतमाम् । कविर्यमरविन्दः सदैव वरिवस्यति गुरुन् श्रेष्ठान् आचार्यान्, यत्कलेन अस्मिन् गुणानां सन्निपातोऽस्ति उदितः । एतत्रणीतम् 'अभिराजचरितं' वस्तुत एतदीयनिर

परिवर्तिनि संसारे संस्कृतभाषाशिक्षणे दक्षतासंवर्धने च नवाचाराः

समानो मनः समितिः समानी, समानं मनः सह चित्तमेषाम्
समानं मन्त्रमधिमन्त्रये वः, समानेन वो हविषा जुहोमि॥'

समानवैचारिकषक्त्या समेषाम् उद्देष्यानां पूर्तिः सम्भवा किन्तु समानविचाराणां समत्वभावनया लोकसंस्तुतिः समाजेन सम्पत्तिष्व अत्यावध्यकी। नवाचाराः सदैव स्वागतयोग्याः भवितव्याः। नूतनानाम् आचार-विचाराणां भारतीयसंस्कृतौ सदैव समादरः कृतः यतोहि नवाचारे रुपे समकालीनसमाजस्य शैक्षिकार्थक-राजनीतिक-सामाजिक-धार्मिक-नैतिकावध्यकतानां पूरणस्य दृढसामर्थ्यं प्रायषः भवत्येव। अतः संस्कृतविषयेऽपि वर्तमानयुगानुसारं परिवर्तनम् अत्यावध्यकमित्यस्माकं विचारः। महाकविः कलिदासोऽपि मालविकामिन्मित्रे नवाचाराणां स्वागतं कुर्वन् लिखितवान्-

पुराणमित्येव न साधु सर्व, न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।

सन्तः परीक्ष्यान्तरदभजन्ते, मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः॥^१

संस्कृतभाषाशिक्षणे नवाचाराः - वर्तमानयुगे भाषाशिक्षणे आधुनिकसंसाधनानां बहुत्र प्रयोगः विधीयते। संस्कृतभाषादक्षतासंवर्धने भाषाशिक्षणे च पिक्षकाणां बाहुल्यं तु प्रायः दृष्ट्यते किन्तु भाषायाः प्रभाविष्यकाणाम् अभाव एव। वर्तमानषिक्षाप्रणाल्यां सम्पूर्णविषयापद्धते: एव हासः दरीदृष्ट्यते, विषये अंकारजन्म एव उद्देश्यम्। भाषाशिक्षणस्य तु ततोऽप्यधिकः हासो वर्तते। संस्कृतं केवलमेका भाषा नास्ति अपितु भारतीयज्ञानविज्ञानस्य आधारस्वरूपा वर्तते। अतः संस्कृतविषये भाषाशिक्षणे सह गौवाधायकज्ञानविज्ञानस्य विषयमप्यावध्यकम्।

संस्कृतभारती, लोकभाषाप्रचारसमितिः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानमित्यादिभिः संस्कृतविषये नवाचारस्य प्रवर्षसनीयाः प्रयासाः क्रियन्ते। एतेषां नवाचाराणां सम्पूर्णविषयाव्यवस्थायां उपयोगः कर्णीयः किन्तु वर्तमानषिक्षिकव्यवस्थायां सर्वकाराः पिक्षकाणां नियुक्तविषये, विद्यार्थिनां प्रवेषविषये अधिकाधिकं चिन्तनं कुर्वन्ति, त तु योग्यविषयविषये।

संस्कृतस्य सांस्कृतिक- कलात्मक- साहित्यिक- भावात्मकैकता- बौद्धिकविकास- व्यावसायिक- दृष्टिकोणस्य विकासाय क्रियमानप्रयासेषु अभाव एव संस्कृतस्य हासस्य मूलकारणमिस्ति। कं. वं. रामकृष्णामाचार्यस्य स्पष्टं मतमिस्ति- ष्वसंस्कृतविषये द्वयोगतिः आवध्यकी। तत्र प्रथमः मार्गः विष्वविद्यालयेषु विद्यालयेषु च कर्मसिद्धिदपि विभागे अधीयानः

समकालमेव संस्कृतमपि अध्येतुं यथा शक्तयात् तथा संस्कृतविभागेषु व्यवस्था। द्वितीयः मार्गः संस्कृतविष्वविद्यालयेषु शास्त्राध्यापनेन सह आधुनिकविज्ञानस्य अध्यापनम्॥^२

अतः वर्तमानयुगे समाजे संस्कृतविषयकेषु संस्कृतभाषाशिक्षणस्य दक्षतासंवर्धनस्य च नवाचाराणां अभिनवप्रयोगदृष्टिः आवध्यकी। वर्तमानभारते संस्कृतं पूजापाठविधिप्रयोगेषु एव संकुचिता न भवितव्या, इति निमित्तं प्रयासाः विधातव्याः। वर्तमानयुगे एष मानसिकता परिवर्तमानाऽस्ति किन्तु अस्या: गतिः अत्यधिकं मन्दम्। संस्कृतविषयकाणां स्थितिः अत्यन्तं दयनीया अस्ति। छात्राणां संस्कृतविषये रुचिर्नास्ति। यत्रकुत्रचिद् रुचिर्दृष्ट्यते, तत्र कारणं संस्कृतविषये नवाचाराणां प्रयोग एवास्ति।

संस्कृतभाषादक्षतासंवर्धने नवाचाराः - भाषादक्षतासंवर्धने नवाचाराणां महती भूमिका भवति। कं. वं. रामकृष्णामाचार्यस्य कथनमिस्ति - “अस्मिन् आधुनिके वैज्ञानिके युगे ऐहिकफलदायिन्याः विद्याया एव आदरः दृष्ट्यते।

अतः संस्कृतस्यापि ऐहिकफलसाधकतं व्यवस्थापनीयम्। वस्तुतः संस्कृते आधुनिकविज्ञानोपयुक्ताः अनेके विषयाः सन्ति। परन्तु तेषाम् आधुनिकवैज्ञानिकसिद्धान्तैः सह तोलयित्वा समाजोपयुक्तां प्रकाषयितुं समर्थः गणः नास्ति॥^३

सर्वकार-समाज-विषयकादिभिः नवाचाराणां प्रयोगमाध्यमेन अस्याः दुरुवस्थायाः समाधानं करणीयम्। पिक्षकाणां सामथ्येन एव एतत्सर्वं सम्भवम्। सर्वकारारीनां योजनाः समाजोन्मुखाः भवन्ति। अतः वर्तमानयुगे आधिकाधिकं भवति। वर्तमानभारते संस्कृतभारतं विधातुं सर्वप्रथमप्रयासाः समाजमाध्यमेन विषयकादिभिः नवाचाराणां प्रयोगमाध्यमेन चौव भविष्यन्तीत्यस्यमाकं मतिः। प्राथमिकस्तरतः उच्चविषयास्तरपर्यन्तं संस्कृतविषयस्य व्यवस्थायां दृष्टिकोणे च आमूलचूलपरिवर्तनं विधातव्यम्। समाजस्य मानसिकता उपयोगदृष्ट्या परिवर्तिता भवति, अतः यदा संस्कृतज्ञानविज्ञानस्य प्रयोगः समाजे दरीदृश्यते तदा समाजिकानां संस्कृतविषये प्रति दृष्टिरपि स्वयं परिवर्तिता भविष्यति।

‘गूगल’ (www.google.com) इत्यस्योपरि संस्कृतान्वेषणसमये प्राप्ताः परिणामाः आष्वर्यजनकरूपेण विस्तृताः व्यापकात्मक सन्ति। आगच्छन्तु परयामः -

Google Search Results (Approx.)	
Sanskrit	4,44,00,000
Samskrit	1,06,000
Ved	24,90,00,000
Sanskrit Vyakaran	2,07,000
Learn Sanskrit	7,20,000
Sanskrit Sahitya	4,24,000
Sanskrit Bharati	4,53,000
Sanskrit Video	53,90,000
Why Should I learn Sanskrit	8,62,000
Why Should I learn Sanskrit (Video)	15,500
Why Should I learn Sanskrit (News)	10,100
Why Should I learn Sanskrit (Images)	Countless
I Love Sanskrit	19,10,000

एतेषां महत्साधनानां संस्कृतानुरागिभिः कियान् उपयोगः क्रियते, इत्यस्माकं चिन्तनस्य कारणम्। संस्कृतक्षेत्रे क्रियमाणाः प्रयासाः तु ‘लाघनीयाः किन्तु तेषाम् विषयक्षेत्रे संस्कृतसंवर्धने च प्रयोगादिषु अभाव एव परिदृष्ट्यते। वयं सर्वे आधुनिकतकनीकस्य अल्पाधिकं ज्ञानं तु धारयाम एव किन्तु संस्कृतस्य प्रचार-प्रसारकरो तावदुपयोगं न कुर्मः यावद्यावधि आवध्यकम्।

प्रमुखः वेबसाइटसंकेताः- संस्कृतभाषाशिक्षणे दक्षतासंवर्धने च वर्तमानयुगे प्राच्यपरम्यास सह आधुनिकतकनीकोसहायताऽपि महत्त्वपूर्णाः। संस्कृतविषयकैः संस्कृतात्थेषुभिष्व एतेषां अन्तर्जालसंकेतानां वारं वारं अन्वेषणं पर्यालोचनं च करणीयम्-

<http://sanskrit.nic.in>

<http://www.samskritashikshanam.in>

<https://www.samskritutorial.in>

<https://www.samskritpromotion.in>

<https://rajivmalhotra.com/>

https://en.wikipedia.org/wiki/Sanskrit_Wikipedia#/media/File:Wikipedia-logo-v2-sa.svg

<http://sanskritdictionary.com/>

<https://sanskritdocuments.org/>

<http://learnsanskrit.org/>

<http://spokensanskrit.org/>

एकं एकं वेबसाइट् संस्कृतस्य ज्ञानार्थप्रवेषस्य महान् मार्गोऽस्ति। अतः वर्तमानसमयस्य सर्वप्रथमम् आवध्यकता ए॒षैव वर्तते यद्युं षिक्षकसमुदाये विद्यार्थिसमुदाये चौतेषां अधिकाधिकं प्रचार-प्रसारं कुर्मः।

एप्लीके बनद्वारा संस्कृतम्- ‘गूगल प्ले स्टोर’ माध्यमेन संस्कृतभाषापरिज्ञानाय विविधानि विकल्पानि सन्ति। एतेषाम् एप्लीके बनद्वारानां प्रयोगोऽपि संस्कृतभाषाशिक्षणे महदुपयोगी भवति। वेदस्त्रादिभ्यः आधुनिकसंस्कृतपर्यन्तं विषयाः अत्र सुप्राप्ताः सन्ति। ‘प्लेस्टोर’ माध्यमेन संस्कृतपठनपाठने, विविधास्त्राणां च अध्ययनाध्यापने उपादेयानि एप्लीके बनद्वारानि सन्ति।^४

अन्तर्जाले संस्कृतस्य ‘ई पुस्तकानि’ - अन्तर्जाले संस्कृतज्ञानसंवर्धने, भाषादक्षतावधने विषये ‘ई पुस्तकानि’ अपि उपयोगीनि भवन्ति। विविधसंस्थानैः निःशुल्कं सपुष्टां च दुर्लभानि पुस्तकानि अत्र सरलतया मूलरूपेण प्राप्यन्ते।

पत्राचारमाध्यमेन संस्कृतम्-पत्राचारमाध्यमेन संस्कृतभाषाशिक्षणस्य प्रयासाः अपि महत्त्वपूर्णाः। एते पत्राचारपाठ्यक्रमाः औन्लाइन ऑफलाइन च द्विप्रकाराः सन्ति। गृहे स्वस्थाने उपविष्य संस्कृताध्ययनस्य सर्वसुलभोऽप्यमार्गः। संस्कृतभारतीद्वारा पत्राचारपाठ्यक्रमस्य चत्वारि सोपानानि आयोज्यन्ते।^५

अनोपचारिकसंस्कृतविषयकान्द्रम्- अनेनैव प्रकारेण विविधसंस्थाभिः अनोपचारिकमाध्यमेन संस्कृतविषयकान्द्रम् ये प्रयासाः क्रियन्ते संस्कृतभाषाशिक्षणे दक्षतासंवर्धने च ते सर्वे अतीत अध्ययनाध्यापने उपादेयानि अनोपचारिकसंस्कृतविषयकान्द्राणां स्थापना संस्कृतभाषाशिक्षणे संस्कृतविषयकाणां संस्कृताध्ययनां च कृते अतुलनीयः प्रयासो वर्तते।^६

विविधवैषिकसामाजिकगतिविधिभिः संस्कृतम् - संस्कृतस्य पठनपाठेन अभिनवपद्धतीनां प्रयोगावसरे समस्यानां समाधानाय नूतनसम्भ

पितरं प्रति पिता के प्रति

प्रो.राधाबल्लभप्रिपाठी:

(आर्या छ्ण्ड में मूल रचना तथा मुक्त छ्ण्ड में हिन्दी अनुवाद)

त्वत्सदूशो माऽभूवम्
त्वहमन्यादृशस्तथा च भूयासम्।
इति चिन्ताकुलचेता:
त्वतो दूरं च दूरमहं गतवान्॥ १॥

मुझे तुम्हारी तरह नहीं बनना,
मैं कुछ और बनूँगा-
इस चिन्ता का मारा
मैं अपने को तुम से दूर खेंचता चला गया

अहमहमेव स्यां त्वं,
त्वमिव स्याः स्वे महिमि च संस्थितः।
तव वा मम वा कश्चित्
तिष्ठतु तावद् विशेष एव॥ २॥

मैं मैं ही रहूँ और तुम
तुम ही रहो अपनी महिमा में प्रतिष्ठित
तुम्हारे और मेरे बीच
जो फर्क है वह तो रहेगा,

इति कृत्वा त्वात्मानं
यावत् त्वतः पृथक् करोम्येषः।
तावद् रक्ते स्वीये
रिङ्गन्तं त्वां तथाऽनुभवामि॥ ३॥

यह सोच कर मैं अपने को
जितना ही तुम से अलग करता हूँ
उतना अपने खून में रेंगता हुआ
मैं तुम्हें महसूस करता हूँ।

भिनः स्यान्मम पन्थाः
यन्तैः स्वीयैः स्वयं च विनिर्मितः।
निश्चित्यैतत् स्वीया
मार्गा नितरां मया गवेषिताः॥ ४॥

मेरा रास्ता अलग होगा,
मैं अपनी कोशिशों से अपना रास्ता बनाऊँगा
यह तय कर के मैंने
खब खोजे अपने अलग रास्ते

बहुशो भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा
यं यं चाहं चिनोमि पन्थानम्
सोऽयं सोऽयं पृवं
क्षुण्णस्त्वयेति च विस्मितोऽस्मि॥ ५॥

बहुत घूम फिर कर भटक कर
मैं जिस जिस रस्ते को चुनता
मैं हैरत में पड़ जाता
कि उस पर तो तुम चल चुके थे।

दूरं दूरं तेऽहं चलितो
नावा नवीनधाराभिः।
घट्टद् घट्टं यात-
स्वन्ते घट्टं त्वदीयमापनः॥ ६॥

मैं तुम से दूर दूर चला

अपनी नाव से नई धाराओं में तिरता
एक घाट से दूसरे घाट पर चलता चलता
मैं आ पहुँचा तुम्हारे ही घाट पर।

अन्या भविता रीति-
नीतिश्चान्या भवेन्मम जीवने।
स्वयं विधाताऽहं स्यां
निजसंसारस्य च सर्वथा॥ ७॥

मेरे जीवन का रंगढंग अलग होगा,
मेरी रीति नीति अलग होगी
मैं अपने संसार का
विधाता स्वयं बनूँगा।

इति कृत्वा स्वात्मानं
प्रक्षेय यावनिजात्मदर्पणे।
तावत् त्वत्रतिबिम्बं
मत्स्थानस्थं विलोकयामि॥ ८॥

यह सोच कर मैं अपने आप को
अपनी आत्मा के दर्पण मैं जब जब देखता
तो अपनी जगह तुम्हारा ही प्रतिबिम्ब
उसमें झलकता दिखने लगता।

मम शैली मम रीतिः
त्वतो कियती भिन्नेति गर्वितः।
बहुशः कुर्वे नाना
विदुषां सम्पेलनेषु व्याख्यानम्॥ ९॥

तुमसे कितनी अलग है मेरी शैली और मेरी रीति
इस बात के गरूर में भरा
मैं कई बार विद्वानों के
सम्पेलनों में व्याख्यान देता

वक्रभ्रूङ्गे वा
काकौ स्वरस्य कर्षणे च स्वस्य।
स्वरं त्वदीयं शृण्वे
त्वनुप्रविष्टं मदीयभाषणे॥ १०॥

कभी अचानक अपनी बाँकी होती जाती भौंह
आवाज के उतार चढाव और खिंचाव में
मैं पाता कि मेरे अपने भाषण के भीतर

तुम्हारी आवाज घुलिमल गई है

चित्तं परुषं कृत्वा
स्थितोऽस्मि कुर्वे परं किमस्य।
मम काये मज्जायां

चर्मणि धमनीषु यत् पिन्दोऽस्मि॥ १४॥

जी बहुत कड़ा बना कर
मैं खड़ा हुआ हूँ, पर इसका क्या करूँ
कि मेरे बदन में मेरी मज्जा में

मेरी चमड़ी के भीतर मेरी नसों में जो तुम पिरोये हुए हो

कथा मदीया या या

व्यथा त्वदीयैव विच्छुरिताऽस्यां वै।

एतावांस्तु विशेषोऽख्य

तीतस्त्वमसि च वर्तमानोऽहम्॥ १५॥

मेरे हर एक किस्से में
तुम्हारा दर्द समाया हुआ है

पर इन्हा फर्क तो है

कि तुम अतीत हो, और मैं वर्तमान हूँ।

मम पिता देवता

-डॉ.शशिकान्तिवारी 'शशिधरः'

अभुक्त्वा यस्त्वयं नैजां सन्ततिं भोजयेत्सदा।
लालयेत्पालयेन्तिं पितासौ देवतास्त्वयहो॥ १॥

संविहाय स्वकं सौख्यं यच्छेत्सर्वं सुताय यः।
कीलयेदात्मनो वाज्छां पितासौ देवतास्त्वयहो॥ २॥

पाठयेद्बोधयेत्सम्यग्बुद्धिमन्तं निजं सुतम्।
श्रेष्ठं नागरिकं कुर्यात्पितासौ देवतास्त्वयहो॥ ३॥

विक्रीणाति स्वकं रक्तं पुत्ररक्षणहेतवे।
त्यजेत्सर्वं सुतार्थं यः पितासौ देवतास्त्वयहो॥ ४॥

धृत्वा वासांसि जीणां पर्वणीह स्वयं परम्।
सुताय नूतनं यच्छेत्पितासौ देवतास्त्वयहो॥ ५॥

सुतायक्तोपि नैवं यस्सुताकल्याणचिन्तनम्।
कुर्यात्स्वनेष्यहो! देवः पितासौ देवतास्त्वयहो॥ ६॥

पुत्रप्रताडितो भूत्वा न त्यजेदात्मना सुतम्।
विस्मृत्यावगुणात्रक्षेत्पितासौ देवतास्त्वयहो॥ ७॥

सुखिनं स्वसुतं दृष्ट्वा यस्य चेतः प्रमुद्यते।
किलशनाति दुःखिनं दृष्ट्वा पितासौ देवतास्त्वयहो॥ ८॥

पुत्राय देवरूपो यो मित्ररूपश्च यो भवेत्।
मार्गद्रष्ट्वा कष्टहर्ता पितासौ देवतास्त्वयहो॥ ९॥

पाति संरक्षति स्वीयां सन्ततिं बोधयेद्द्वादा।
सांसारिकञ्च विषयं पितासौ देवतास्त्वयहो॥ १०॥

कवे ! दर्शयताम्

-डॉ.अरविन्दकुमारतिवारी

विश्वबन्धुत्वभावः कवे! दर्शयताम्।
लोककल्याणभावः कवे! दर्शयताम्॥ १॥

ब्रह्मजीवादिभेदोऽप्यभेदोऽद्भूतः।
तत् त्वमेवासि लोके कवे! दर्शयताम्॥ २॥

न स्मृतं जीवने शाश्वतं वैभवम्।
सत्वरं कर्ममार्गं कवे! दर्शयताम्॥ ३॥

जीवनं ते चतुर्णां दिनानां मतम्।
भाषणे नाभिमानः कवे! दर्शयताम्॥ ४॥

यद् विजानासि सत्यं तदेतन्मृषा।
वर्ततेऽवर्णनीयं कवे! दर्शयताम्॥ ५॥

तत्त्वबोधो भवत्येव सन्न्यासतः।
दर्शनं भारतीयं कवे! दर्शयताम्॥ ६॥

चञ्चलां चित्तवृत्तिं निरुद्धयाचिरम्।
मुक्तये योगतत्त्वं कवे! दर्शयताम्॥ ७॥

मा गृद्धः कस्यस्त्वत् तद् धनं लौकिकम्।
वर्ततेऽलौकिकं यत् कवे! दर्शयताम्॥ ८॥

लन्दनं भारतं भारतं लन्दनम्।
भावयेत् सैष भावः कवे! दर्शयताम्॥ ९॥

सौरभं सारथित्वाऽरविन्दो मुदा।
विश्वमैत्रीं श्रितो+हं कवे! दर्शयताम्॥ १०॥

विमानयात्रा

आचार्यः चौडूरि: उपेन्द्ररावः
जवाहरलालनेहरूविश्वविद्यालयः,
नवदिल्ली

श्रीमद्भागवतदर्शनं जगन्नाथदासश्च

—नन्दप्रदीपकुमारः

‘पञ्चसखा’ उत्कलीय-शब्दविशेषः। अनेन पञ्चानां महापुरुषाणां संयोगे नामो लले खो जायते । ते षु बलरामदास-जगन्नाथदास-अच्युतानन्ददास-यशोवन्तदास- शिशु अनन्तदासाद्यः स्मरणीयाः, नमस्याः, अनुकरणीयाः, सम्माननीयाश्चेति सर्वादौ प्रतिभाति । तेभ्यो नमोनमः । पञ्चमहापुरुषेषु जगन्नाथ अन्यतमः स्वतन्त्रः । सर्वे पञ्च द्वापरयुगीय-श्रीकृष्णस्य सखाय भवन्ति । तथाहि उत्कलीये- ष्ठापते सुबाहु सुबल श्रीवत्स नामेण गोपाल । दाम सुदाम आदिकरि । ए पञ्च गोपाल ये सरि ॥ प्रभुद्वंक संगे जन्म हेले । पञ्चसखा नाम बहिले ॥ पञ्चवंहे कृष्ण मनु जात । भक्त श्रेष्ठद्वंक महतश्च ओडिआ साहित्ये प्राचीन-संस्कृतै इतिहासे च कविकुलतिलकस्य ओडिआ-भागवतकार-प्रख्यात-संस्कृतज्ञ-महापौराणिक-जगन्नाथदासस्य नाम अविस्मरणीयं चिरभास्वतं समुज्ज्वलरत्नं विकसितराम् । ओडिआ भागवतं वेदव्यासप्रणीतभागवतस्य नानुवादमात्रम् । मौलिकं रसायितं सत्क्रिमपि वैष्णविष्ट्यमावहति विद्वत्समाजे भक्तानां हृदयगुह्याम् । भेदस्तावत्संस्कृतभागवते ३३५ अध्यायाः, ओडिआ भागवते ३४२ अध्यायाः सन्ति । संस्कृतभागवते अष्टादश सहस्रमन्त्राः, ओडिआ भागवते तु २७६० नवाक्षरपदानि विलसन्ति इत्यनयोविशेषो वैभवो जगन्नाथस्य । संस्कृतभागवतस्य अतिजटिलतत्वं तेनोत्कलभाषया संबोधितम्, सरलीकृतं भावगम्भीयायितं च दरीदृश्यते पठन-पाठनावसरे । अस्य जन्मदिनाकविषये बहुविधानि मतान्तरणि सन्ति । मुख्यतः कौशिकगोत्रिय-दाश इत्युपाधिमण्डत-महात्मा-जगन्नाथदासः १४१३ शकाब्दे पुरीमण्डलान्तर्गत-कपिलेश्वरपुर-शासनवास्तव्ये पितुः भगवानदासस्य तथा मातुः पद्यावत्या: दक्षिणकुक्षी भाद्रवामासस्य १४ दिवसे शुक्लाष्टम्यां तिथौ सौरिवासरे/ बुधवासरे वा मध्याहसपर्ये अनुराधानक्षत्रे वृश्चिकराशौ एकस्मिन् दरिद्र-ब्राह्मण-परिवारे समजनि । ऐतिहासिकानां मतानि सन्निरीक्ष्य भारतीयपञ्जिकानुसारं तज्जयन्ती १३/०८/१९९१ खीष्टाब्दे इति निर्विचाता कवित्यर्विद्वांसः । चौतन्यदेवेन सह तस्य साक्षात्कारः १५१० खीष्टाब्दे पुर्या ऊनविंशति वयसि संजातः । महाप्रयाणं च पृष्ठीति वयसि मकरमासस्य शुक्ल-सप्तम्यां द्विजानक्षत्रे अर्थात् २५/०२/१५५० दिनांके बभूव इति सप्तदशशताब्दीय-कवि- दिवाकरदासविरचितात् जगन्नाथ चरितामृतात् ज्ञायते । अत्र तेन अभाणि- श्रीकृष्णस्य हास्यात् श्रीचौतन्यस्य तथा श्रीराधायाः हास्यादस्य महानुभावस्य जगन्नाथदासोत्पत्तिः संबभूव । यच्चोक्तमुत्कलभाषया- “श्री विकृष्णं नित्यधामे । श्रीराधाकृष्णं एक प्रेमे ॥ एकात्मा भावरेण छन्ति । कोटि युगे भंग नुहन्ति ॥ श्रीराधा मुख चाहि हरि । मन्दे मधुर हास्य करि ॥ से हास्य मधुर अमृत । तं हृ चौतन्य हेले जात धेहु दुहिंक एक भाव । राधा हसिले तहु लव ॥ से हास्य जन्मिले तुरित । श्रीअतिबड जगन्नाथ ॥ से वेनि निजअंग चाहि । जाणिले भक्ति अंशइ ॥ आज्ञा देले नित्य ठामुर । तुम्हे जन्मिब मर्त्यपुर ॥” इति भक्तश्च-जगन्नाथ-जगन्नाथदासः अवतारिषुरुष आसीदिति न सन्देहस्यावकाशः । उत्कलीयकवि-नन्ददासस्य “अणाकार सहितायां” इत्थं वर्णितमास्ते तज्जन्मप्रसंगे । तथाहि- “एवे ये जगन्नाथ जन्म । कहिबा शुण हो अर्जुन ॥ पुरुषोत्तम ये क्षेत्रे । जन्मिबे ब्राह्मण कुले ॥ राधांकं प्रेम भजन रे । चित्त बुडाइ निरन्तरे ॥ करिब नाम भागवत । धरिब श्रीहरिकं मत ॥” अपि च गोपालखण्डककृत-“पद्मकल्पपुराणे”, रामदासविरचिते “दाढ्हर्ताभात्तिरसामृते”, चन्द्रचूड चइनीकृत-“चकडाबसाणे”पि महापुरुष-जगन्नाथविषये तत्कृतभागवतविषये च पर्याप्ततथ्यमुपलभ्यते । दिवाकरमिश्रप्रणीते “नित्यपुरुषमणि” नामके संस्कृतग्रन्थे बलरामदासात् जगन्नाथदासस्य दीक्षाग्रहणं, प्रतापरुद्रदेवस्य राज्ञै गौरीपाटमहादेवै दीक्षादातुं चौतन्यदेवस्यादेशेन जगन्नाथदासस्य नारीरूपग्रहणप्रसंगमधिकं रोचकं मनोरञ्जनं च कारयति । अयं वृत्तान्तः चौतन्यभागवतं तथा जगन्नाथचरितामृतं द्रढयति । वृन्दावनदास-विरचिते “जगन्नाथ सुध त्रये” पुस्तके वर्णितं एकदा प्रतापरुद्रदेवेन श्रीजगन्नाथदर्शनोपरान्ते आगच्छाता बटगणेशनिकटे समुपस्थितं जगन्नाथदासमष्टभुजकृष्णरूपेण ददर्श, विस्मयाभिभूतो भभूव च । यच्चोक्तं अष्टबाहु-जगन्नाथ-दासो वंशीधनुशासन् । शंखचक्रगदापद्मविभ्रच्छामोऽभवतदा ॥ षोडश-शताब्द्यां बंगीयवैष्णवकविना देवकीनन्दनेन “वैष्णव वन्दन” पुस्तके जगन्नाथदासविषये इत्थं लिखितम् - “जगन्नाथ दास वन्दि संगीत पण्डित । यार गान रसे जगन्नाथ विमोहित ॥” अपि च जीवगोस्वामिना वैष्णव वन्दनायां -वन्देऽहं जगन्नाथं यद्गानात् तरवोऽरुदन् विवशा इव । एतदतिरिक्तं परवर्तिभिरालोचकरैषि जगन्नाथदास-विषये पर्याप्त-प्रबन्धः विलिखिताः । तेषु १८९७-९८ खीष्टाब्दे एसिआटिक् पत्रिकायां प्रकाशितः मनोमोहन चक्रवर्ते: प्रबन्धः प्रकाशितः । अन्येषु १९२३ खीष्टाब्दे तारिणी चरण रथ संपादिते “ओडिआ साहित्यर इतिहासे”, १९२३ प्रकाशिते विजय चन्द्र मजूमदार विलिखिते “Typical selection from oriya literature” पुस्तकस्य

प्रथमखण्डस्य मुखबन्धे, १९२१ प्रकाशिते अपर्णा पण्डायाः “छान्द चन्द्रिकायाः”, सत्यवादि-पञ्चमखण्डे, गोपीनाथ नन्द विलिखिते “जगन्नाथ दास ओ ओडिआ भागवत्” शीर्षके प्रबन्धे, राजकिशोर दाश-संपादिते “ओडिआ भागवतर मुखबन्धे”, १९२१ मसिहायां पण्डित-सदाशिव-मिश्र-विरचिते “अतिबडी श्रीजगन्नाथ गोस्वामी” पुस्तके, १९२८ यु पण्डित-विनायक-मिश्र-विरचिते “ओडिआ साहित्य इतिहासे”, १९२९ प्रकाशिते जगबन्धु-सिंह-रचिते “प्राचीन उत्कलर ओडिआ भाषा ओ साहित्य आलोचना” नामके पुस्तके, १९४१ संपादिते राय-बाहादुर-चिन्तामणि-आचार्यस्य “भक्त कवि जगन्नाथ दास” पुस्तकादिषु अस्य महापुरुषस्य वर्णनं मिलति । अस्मिन् कार्ये अन्ये महानुभावाः सूर्य नारायण-दाशः, प्रभात-मूखार्जिः, विमान-विहारी-मजूमदारः प्रमुखाः बंगीयाः, डः मायाधर-मानसिं, पण्डित-नीलकंठ-दासः, नरेन्द्र-नाथ-मिश्रः, ब्रजमोहन-महान्तिः, चित्तराजन-दासः अपि च डः हरेकृष्ण-महताबः प्रमुखाः गुणिनो विद्वांसः जगन्नाथ दासस्य महिमानं स्व स्व ग्रन्थेषु वर्णयन्ति स्म । एते सर्वे अलोचकाः दिवाकर दास-प्राणीतं जगन्नाथ चरितामृतमतं समर्थितवत्तः । जनश्रुतिः किम्बदन्ती भवतु नाम । किन्तु मस्यालौकीकैतिहासिकसत्यं लुकायितमिति अन्यथाकर्तुं न शक्यते । तस्मान्नावहेलनीया जनश्रुतिः । उदाहरण-प्रसंगेन जगन्नाथस्य पिता भगवान दाशः श्रीमन्दिरे पुराणपण्डा आसीत् । तन्माता पद्मावती प्रत्यहं श्रीमन्दिरं पतिना सह पुराणश्रोतुमायाति स्म । संस्कृतभागवतस्य क्लिष्टशब्दान् वेतुं साऽसमर्था । एकदा सा स्वपुत्रं जगन्नाथं कथितवती । पुत्र ! मदर्थम् “ओडिआ” भागवतं विरचय ।

मातुरादेशेन सः: “नवाक्षरी” वृत्तेन ओडिआ-भाषया द्वादश-स्कन्धात्मकं श्रीमद्भागवतं रचितवानीति । जगन्नाथ दासः प्रेमभक्तेरूपासकः अन्य भक्त आसीत् । प्रख्यात-योगिनः परिचय-प्रसंगे जगन्नाथ-चरितामृते दिवाकरो वक्ति-

“द्वादश प्रेम ए जाणे । एडे प्रेम भावुक काहिं । ए अन्ते छतिश वरस । प्रेम साधिले अहर्निशा । घाठि वरस देहादिरे । प्रेम स्थापि स्थले गमिले । राधांकं प्रेमे जरजरा चित्त बुडाइ निरन्तर ॥” इति जगन्नाथस्य प्रेमभक्त्या सह तस्य परमायुरपि निर्दिशति ।

चौतन्यः स्वयं जगन्नाथदासाय अतिबड उपाधिं दत्तवान् । अस्मिन् प्रसंगे एका रोचका कथा श्रूयते । एकदा जगन्नाथदासः वटगणेश निकटे भागवत-व्याख्यानं कृतवानासीत् । अस्मिन् समये चौतन्यदेवः स्व-भक्त्यै सार्थं तत्रागतः । कियत्कालं जगन्नाथस्य व्याख्यानं श्रुत्वा आध्यात्मिकोन्ति च सन्निरीक्ष्य हैरैकं यावत् भावविविलितो भभूव । जगन्नाथमालिंयं तस्मै “अतिबडी” इति संबोधितवान् । तदापरेद्युः सर्वे जगन्नाथदासं अतिबडीति संबोधयामासुः । तद्यात् लीलामृते-“एहि समये श्रीचौतन्य । संगते धेनि सखागणं । वट तलरे विजे कले । पुराण शुणि तोषहेले ॥” प्रेम भावरे श्रीचौतन्य । दासंकु कले आलिंगन ॥ अढाइ दिवस पर्यन्ता । वेनि रहिले प्रेमचित्त ॥” इति उभययोः पारस्परिकं प्रेम अन्यतम् । चिराचरितम् । मानव-संस्कृते: परिपूरकम् । यते हि स्नेहः अथवा प्रेम मानवस्य सहजात-प्रवृत्तिः । अस्याः समुद्भवः केवलं भागवत-पाठेन जायते । सेव्य-सेवक-भावेन तस्योत्पत्तिश्रवणात् । तस्मादप्राकृतभाष्यात्मकं श्रीमद्भागवतं सर्वेषांप्रदर्शनम् । अस्मिन् दर्शने प्रेमभक्तेः मूल्यवोधः वस्तुस्थितिश्च यथार्थतया शिक्षयते । विज्ञानी भक्तः जगन्नाथदासः जगन्नाथदेवस्य अन्य-भक्त आसीत् । येष्ठ-बलरामदासात् स दीक्षां नीतवान् ।

नृसिंहः श्रीक्षेत्रस्य आदिपूज्य देवता । तं सर्वे यज्ञनृसिंहं इति कथयन्ति । भागवतस्य अनुवादरम्भे निर्विघ्नयायै नृसिंहं तुतोष सःः । अनुवादः स्वतन्त्रः । भक्तिविगतिः । मूल-संस्कृतभागवते आदिमः श्लोकस्तावत्- “जन्माद्यस्य यतोऽन्यादितरतश्चार्थैवभिज्ञः स्वराद् तेने ब्रह्महृदया य आदिकवयो मुहूर्न्ते यत्सुर्यः । तेजो वारिमृदां यथा विनिर्मयो यत्र त्रिसर्गोऽमृषा धामा स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥” अस्यानुवादः - “नमः नृसिंह चरणं । अनादि परम कारण ॥ या बिनु आदि मध्य अन्त । विचारं न घटे जगत ॥ इन्द्रिय अर्थं ये जाणाइ । स्व तेजे नित्य प्रकाशाद् आनन्द मने वेद सार । ब्रह्माण्डे ये कला विस्तार ॥ यार स्वरूप हृदे चित्ति । वेद पुरुष न जाणन्ति ॥ मृत्तिका विकार येमन्त । जलरे हुअइ कल्पित ॥ जले उपल बुद्धि करि । मृगतृष्णारे येहे वारि ॥ रूप अरूप स्थिति तिन

प्रथमपुस्त्र्य शेषभागः

संस्कृतसंवाददिल्लीसंस्कृतपाठ्यकसमाचारपत्रस्य दशाब्दसंपूर्तिसमारोहः...

वर्तन्ते। येन सामान्यजना अनभिज्ञः सन्ति। तेन पुरातनकालादाभ्य एतावता पत्रकारितायाः विभिन्नविध इतां विवेचना कृता। संस्कृत्यड्गभूतां पत्रकारितां प्रति दुःखं प्रकटितं यत् अद्यत्वे पत्रकारिता न स्वतन्त्रा अपितु प्राचीनकाले संस्कृतस्य बहवीनां पत्र-पत्रिकाणां प्रकाशनं जातं, याः स्वीयसत्यनिष्ठाकारणात् प्रतिबन्धिताः सत्योपि पुनरपि प्रकाशिताः। तत्पश्चात् संगोष्ठयां राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य पूर्वकुलपतिः प्रख्यातविद्वान् प्रो. राधावल्लभ त्रिपाठी स्वकर्तव्यं सम्पादकाय

वर्धापनानि दत्ता आरब्धवान् यत् संस्कृतसंवादः शोकपत्राणि, संस्कृतजगता सम्बद्धाः वार्ताः प्रकाशयन्ते। न असामाजिकवार्ताः। संस्कृतपत्रकारितायाः गौरवपूर्णः इतिहासः वर्तते। यस्याः महद्योगदानं स्वतन्त्रातासङ्गमे अवर्तता। अध्यक्षीयोद्योधने स्वीये पद्मश्री डॉ रमाकान्त शुक्लेन संस्कृतसंवादस्य दशवर्षीयपूर्णहृतौ सम्पादकाय वेदप्रकाश शर्मणे तस्य पत्न्यै सम्पादिकायै प्रकाशिकायै च मञ्जु शर्मणे वर्धापनानि दत्तानि। कथितं च दशवर्षेषु अस्य 224 अंकाः प्रकाशिताः संस्कृत पत्रपत्रिकाणां निरन्तरप्रकाशनम् अत्यन्तं कठिनं सर्वोत्तमकार्यं च वर्तते। 2012 तमे वर्षे राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानं लालबहादुरशास्त्रियसंस्कृतविद्यापीठं च केदीयसंस्कृतविद्यविद्यालयत्वेन प्रणितेन समाचारपत्रमिदं सर्वप्रथमं प्रकाशयत्। पत्रेस्मिन् वरिष्ठविद्वः अतिरिच्य युक्तलेखकानां रचनाभ्योपि स्थानं दीयते। येन तेष्यः प्रोत्साहनं प्राप्यते। अन्ते डॉ अरविंद तिवारी कार्यक्रमं सञ्चालयन् उक्तवान् यत् ऐतिहासिकः अयं कार्यक्रमः निश्चितमेव महतां गुरुणां उद्देश्ये नेन संस्कृतपत्रकारितायाः मार्गः प्रशस्तीयभविष्यति। ततश्च संपादिका श्रीमती मञ्जु शर्मा अन्तरजालीयसोऽक्षयां समागतेष्यः अतिथिभ्यः विद्वुज्जनेभ्यः आभारं प्रकटितवती यत् भवद्वारा दत्ताय अमूल्यसमयाय संस्कृत-संवादः सर्वदा आभारी भविष्यति। पुनश्चोर्ण यदहं पैनःपुनेन तावत्समेभ्यः उपस्थितेभ्यः, सम्पादकमण्डाय अनेभ्यः प्रत्यक्षप्रोक्षरूपेण सहयोगं कृतवद्यस्त्वं धन्यवादान् विज्ञापयामि।

मेरठप्रान्तद्वारा संस्कृतसम्भाषण- वर्गाणां महाकुम्भः समारब्धः

संस्कृतभारतीमेरठप्रान्तद्वारा संस्कृतसम्भाषणवर्गाणां महाकुम्भः समारब्धः। जूनमासस्य विंशतिदिनांके उद्घाटनेस्मिन् सर्वप्रथमं भारतमातुः सरस्वतीमातुश्च पूजनम् उदयचन्द्रज्ञाद्वारा(जिलासंपर्कप्रमुखः) मद्गलाचरणेन संपन्नम्। अनन्तरं ध्येयमन्त्रोच्चारणतः परं प्रस्ताविकभाषणे डॉ. नरेंद्रपांडेयेन (प्रांतमन्त्रीसंस्कृतभारतीमेरठप्रान्तः) उक्तं यत् महाकुम्भेस्मिन् आभारतात् चतुर्विंशतिग्रन्थांतर्गते आबालवृद्धं षष्ठीकक्षातः पीएचडीपर्यंतं चिकित्सक-यांत्रिक-पर्फिट-शिक्षक-छात्र इत्यादिभिः द्वादशशताधिकजनैः पंजीकरणानि कृतानि। महाकुम्भेस्मिन् त्रयोदशकक्षाः एकविशतिजूनतः त्रिंशत्जूनपर्यन्तं प्रतिदिनं प्रातः अष्टवादनतः ग्रन्तिवावादनपर्यन्तं निरन्तरं पंचदश शिक्षकैः संचालिताः भविष्यति। महाकुम्भेस्मिन् श्रीशदेवपुजारिमहोदयः (अखिलभारतीयमहामन्त्रीसंस्कृतभारती) मुख्यातिथिरूपेण उपस्थितः। यः संस्कृतस्य महताविषये वर्तमानजीवने संस्कृतस्य आवश्यकताविषये च वदन् स्व-उद्बोधने अवदत् यत् यदि

वयं देशभक्ताः भवितुं चिंतयामः तर्हि भारतस्य सम्मानः स्वदेशीयवस्तुप्रयोगाय अस्ति। अतः अस्माभिः भारतीयभाषाणां राष्ट्रभाषायाः च प्रयोगः वर्धनीयः। स्व-हिन्दीभाषातः सर्व-अन्य-भाषाशब्दान् पृथक् कृत्वा संस्कृतशब्दान् वरिष्ठामः यस्मात् हिन्दी शुद्धा भवेत्। यदि भारतीयभाषाणां ज्ञानं ताः भाषाः वक्तुं च सामर्थ्यं वर्धिष्यामहे तर्हि संस्कृतज्ञानम् आवश्यकम् यतोहि भारतस्य प्रत्येकं भाषायां संस्कृतशब्दाः सन्ति। प्रत्येकं मातुः दायित्वमेतत् यत् स्वीयागामिसन्ततिः सुसंस्कृता संस्कारिता भवेत् चेत् संस्कृताध्ययनम् आवश्यकम्। यतोहि सन्ततिः तत् एव भाषां शिक्षति यां तस्याः मातृभाषा भवति। एसः भारतस्य अखण्डताम् एकात्मा समाजिकातां च रामायण-महाभारत इत्यादीन् बोधकग्रन्थान् पठितुं प्रेरितवान्। कार्यक्रमस्य अध्यक्षतां कुर्वन् प्रवक्ता पवनकुमारशर्ममहोदयः (प्रान्ताध्यक्षः संस्कृतभारती मेरठप्रान्तः) आग्रहं कृतवान् यत् संस्कृतं पठन्तु यतोहि भाषाणां जननी भारतस्य आत्मा च संस्कृतमस्ति। अनन्तरं महोदयेन मेरठप्रान्तपक्षतः सर्वेषाम् आभारः कृतः। कार्यक्रमस्य सञ्चालनं शशिकान्तः (जिलाप्रशिक्षणप्रमुखः) सचिनशर्मा (जिलासापाहिककक्षाप्रमुखः) जिलाबालकेन्द्रप्रमुखः च) च कृतवान्। अतिथिपरिचयः मेरठविभागसंघटनमन्त्रिणा गौरवमहोदयेन कृतः। कार्यक्रमस्य अन्ते नोएडाविभागसंघटनमन्त्रिणा नरेंद्रमहोदयेन धन्यवादः ज्ञापितः। महाकुम्भैस्मिन् गोपालकौशिकः (जिलासंयोजकः) मनीषकुमारमिश्रः (जिलाप्रचारप्रमुखः) इत्यनयोः मार्गदर्शने अंशुल-अंकित-रुद्रांश-मनेन्द्र-दीपक-यश-हृदयांश-तरुण-रुद्रांशी- कृति- सुषमा- रुचि- रुणिम इत्यादयः सर्वैषिं शिक्षकाः सर्वासु कक्षासु पाठयिष्यन्ति।

प्रधानमन्त्रिणा उत्तरप्रदेशे भारतरत्नस्य डॉ.भीमराव आम्बेडकरस्य स्मारकसांस्कृतिककेन्द्रयोः च निर्माणं प्रशंसितम्

लखनऊ। प्रधानमन्त्रिणा नरेन्द्रमोदिना उत्तरप्रदेशे निर्मायमानभारतरत्नस्य डॉ.भीमराव आम्बेडकरस्य सांस्कृतिककेन्द्रस्य च कृते उत्तरप्रदेशसर्वकारस्य प्रशंसा कृता। तेन टिकटद्वारा

लिखितं यत् लखनऊजनपदस्य ऐशबागक्षेत्रे 1.34एकडपरिमिते क्षेत्रे निर्मायमानं प्रेरणास्थलं युवसन्तते: कृते डॉ.आम्बेडकरस्य आदर्शान् इतोऽपि लोकप्रियान् करिष्यति। तेषाम् आदर्शाणां

द्वारा प्रतिजनं परिचेतुम् अपि अयं यतः सार्थकः भविष्यति।

प्रधानमन्त्रिणा नरेन्द्रमोदिना अस्मिन् प्रयासे अग्रिमभूमिका निवोद्धम् उत्तरप्रदेशसर्वकारस्य प्रशंसा कृता। मड्गलवासरे लोकभवने आयोजिते एकस्मिन् समारोहे राष्ट्रपतिना रामनाथकोविंदेन भारतरत्नस्य डॉ.भीमराव आम्बेडकरस्य स्मारकस्य सांस्कृतिककेन्द्रस्य च शिलान्यासः कृतः। अस्मिन् कार्यक्रमे राज्यपालः आनन्दीबेनपटेलः मुख्यमन्त्री योगी आदित्यनाथः अपि उपस्थितौ आस्ताम्। कोटिशः अर्हद्वारा निर्मायमाणे स्मारके सास्कृतिकेन्द्रे च प्रवेशद्वारस्य सम्पुर्णे भारतरत्नस्य डॉ.भीमराव आम्बेडकरस्य पञ्चविंशतिफोटपरिमिता उच्चप्रतिमा स्थापयिष्यते। अत्र महाभागस्य पवित्रम् अस्थिकलशम् अपि जनानां दर्शनार्थं स्थापयिष्यते।

उत्तरप्रदेशसर्वकारस्य प्रयासान् लखनऊजनपदे निर्मायमाणे अस्मिन् सांस्कृतिकेन्द्रे पुस्तकालयः, शोधकेन्द्रम्, अत्याधुनिकं प्रेक्षागृहम्, आभासिसङ्ग्रहालयः, शयनागारः, जलपानगृहः, भूमिगतवाहनस्थलम् एवज्ज्ञ अन्यजनसौविध्यम् चापि भविष्यति। इतः पूर्वं राष्ट्रपतिना रामनाथकोविंदेन अपि उत्तरप्रदेशे निर्मायमानभारतरत्नाय डॉ.भीमराव आम्बेडकरस्माकाय सांस्कृतिककेन्द्राय च उत्तरप्रदेशसर्वकारस्य प्रशंसा कृता। तेन स्वकीयोद्बोधने एतत् अपि उक्तं यत् लखनऊजनपदतः बाबासाहेब आम्बेडकरस्य एकः विशिष्टसम्बन्धः अभवत्, येन कारणेन लखनऊजनपदं बाबासाहेबस्य 'स्नेह-भूमिः' अपि कथ्यते। एतादृश्याम् एतत् स्मारकं विशेषतः युवभ्यः डॉ. आम्बेडकरस्य आदर्शानां प्रेरणा प्रदानस्य वृहद् केन्द्रं सिद्धं भविष्यति।

अस्माकं प्रेरणास्त्रोतः- स्व.पं० रामकिशोरशर्मा,

परामर्शका:-डॉ.रमाकान्तशुक्लः, डॉ.बलदेवानन्दसागरः, आचार्यपंकजः, डॉ. अरविन्दकुमारतिवारी, डॉ. राधेश्यामअवस्थी

सम्पादिका-मञ्जूशर्मा, सम्पादकमण्डलः- डॉ.सुन्दरनारायणझाः, डॉ. सुरेन्द्रमहतो, डॉ. सन्नीकुमार, डॉ. संदीपकुमार उपाध्याय, धीरजमेठाणी, प्रबन्धसम्पादकौ-वेदप्रकाशशर्मा, नेहाशर्मा च,